

אופן הגשת חומרי יצירה מנקודת מבטם של הילדים

רותי נאמן ונטלי גיבלי

מבוא

"אני לא אוהבת לעשות יצירות לפי מה שאומרים לי, אני אוהבת לעשות את מה שאני רוצה", אמרה ילדה בגן חובה כשנשאלה מה יש לה להגיד בסיום ההתנסות בחומרי יצירה, אחרי שעבדה על פי הוראת הגננת. אמירה זו פתחה צוהר לחוויית היצירה של הילדה והגבירה את המוטיבציה לבדוק את נושא הגשת חומרי היצירה מנקודת מבטם של הילדים. שתי גישות רווחות בנושא בגני הילדים: הגשת חומרים חופשית והגשת חומרים מכוונת. בין שתי הגישות הקוטביות האלה יש רצף ארוך של שילובים. ככל שהעבודה כוללת יותר כללים ושילבים, ככל שיש יותר התערבות של המבוגר בעבודה של הילד, ככל שהתוצרים של הילדים יותר דומים זה לזה וככל שנושא העבודה מוגדר ומצומצם, כך העבודה נחשבת מכוונת יותר. על רצף מרכיבים אלו יש עבודות מכוונות יותר ופחות. ההגדרה של הגשת חומרים חופשית היא התנסות הילד בחומר מתוך בחירה חופשית הן באשר לסוג החומר, הן באשר לנושא היצירה והן באשר לאופן ההתעסקות בחומר (הדבקה, מיחוי בפלסטלינה, גזירה, צביעה, פיסול וכיוצא בזה).

בגני הילדים נהוג להגיש לילדים חומרי יצירה. מטרת הגשת החומרים - המודעות והבלתי מודעות - מגוונות. ידוע כי הגשת חומרים בגן מאפשרת ערוץ לביטוי עצמי של הילדים, וכן המפגש עם החומרים מאפשר התנסות חושית החשובה בגילים אלו. מתצפיות שנערכו בגנים ומדיווחים של סטודנטיות המתנסות בגנים אפשר ללמוד כי אף על פי שהגננות מבינות שערוץ היצירה הוא ערוץ לביטוי עצמי וחופשי של הילדים, רבות מהן נוטות להגיש את חומרי היצירה לילדים הגשה מכוונת יותר ולא הגשה חופשית. בחלק מגני הילדים בארץ מתבקשים הילדים לעסוק בחומרי היצירה בבחירה מועטה ובקבלת הכוונה ברורה או בקביעת נושא ליצירה, ההופך את היצירה למכוונת. בין התומכים בגישות המעודדות יצירה מכוונת לבין התומכים בגישות המעודדות יצירה חופשית יש מחלוקת¹.

1. לדיון על יצירה מכוונת ויצירה חופשית ראו אלדרוקיפינוס, 2013, עמ' 34-39.

עד כה לא נערכו מחקרים לבידוק ההשפעות של שתי הגישות ולחשיפת פרספקטיבות של ילדים על יצירותיהם לפי שתי הגישות. מחקר זה בא לבדוק את ההשלכות של שתי הגישות ולהשלים מעט מחוסר זה.

בחוג לגיל הרך במכללת אפרתה הושם דגש על הגישה של הגשת חומרים חופשית הן באשר לנושא, הן באשר לבחירת החומרים והן באשר לדרך שבה הילד מעוניין לעסוק בחומר. בשיתוף עם הפיקוח על גני הילדים בעיריית ירושלים אימצה המכללה כמה גנים, והם נקראים גני אפרתה. בגנים אלה אפשר לראות, בין היתר, יישום של גישת הגשת חומרי יצירה חופשית, והוחלט לערוך בגני אפרתה מחקר אמפירי שהוצבו לו יעדים ברורים:

1. חשיפת פרספקטיבת הילדים, תפיסותיהם ועמדותיהם כלפי אופן הגשת חומרי היצירה.
2. בדיקת הקשר בין אופן הגשת החומרים לבין גיוון היצירה, הסיפור של היצירה, אסוציאציות והבעת רגשות.
3. חשיפת תהליכים מטה־קוגניטיביים על תהליך היצירה בגישה החופשית ובגישה המכוונת.

שיטת המחקר

המחקר נערך בגנים בשעת יצירה בפעילויות שמנחות סטודנטיות להוראה. כל גן חולק לשתי קבוצות יצירה, אחת מכוונת ואחת חופשית. הילדים בכל קבוצה קיבלו את אותם חומרים והוראות שונות: בקבוצת היצירה המכוונת ביקשו הסטודנטיות מהילדים להכין תמונה של בית, ואילו בקבוצת היצירה החופשית הן ביקשו מהם להכין תמונה לפי רצונם. אחרי סיום עבודת היצירה ראינה כל סטודנטית שני ילדים בקבוצת היצירה שלה לפי פרוטוקול אחיד. היא תמללה את הריאיון ומסרה אותו למרצה בקורס 'החוויה היצירתית של הילד בגיל הרך'. הסטודנטיות צילמו את היצירות של הילדים המרואיינים.

דוגמאות לתוצרי הילדים:

הראיונות נותחו לפי קידוד פתוח, כלומר ביצירת קטגוריות על בסיס תמות ונושאים שהועלו בראיונות. הקטגוריות הברורות נוסחו בהתייעצות משותפת, ואחר כך קידדה כל אחת מהחוקרות את כל הראיונות לפי מערך משותף. תהליך זה אפשר בדיקת מהימנות בין שופטים. במקרים של אי־הסכמה שוכללה הגדרת הקטגוריות עד שהושגה הסכמה ותיאום מלא. הקידוד נרשם בגיליון אקסל בצורה כמותית וְעֵבֵד בכלים סטטיסטיים תיאוריים כדי לבדוק את ההבדלים שבין שתי הקבוצות.

בפרוטוקול לריאיון נכללו שלוש שאלות:

1. מה הסיפור של היצירה שלך?
2. מה יצרת? מה עשית?
3. מה חשבת כשעשית את היצירה?

אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו 12 גנים המשתייכים לחינוך הממלכתי-דתי. המצב הסוציו-אקונומי של הילדים בגנים בינוני. בגנים אלה שובצו סטודנטיות לגיל הרך בשנה השנייה ללימודיהן. הסטודנטיות שימשו עוזרות מחקר באיסוף הנתונים, אבל לא בעיבודם. בסך הכול השתתפו במחקר 24 סטודנטיות ו־48 ילדים, 24 בכל קבוצה - קבוצת יצירה חופשית וקבוצת יצירה מכוונת.

תהליך המחקר

בסילבוס של קורס 'החוויה היצירתית של הילד בגיל הרך' הסבירה המרצה לסטודנטיות את מערך המחקר, כאשר הן למדו בקורס את נושא היצירה החופשית והיצירה המכוונת. המרצה ביקשה מהסטודנטיות לסייע במחקר ומסרה לכל סטודנטית מעטפה שבה ערכה של חומרי יצירה שכללה חתיכות נייר חן צבעוניות גזורות במגוון צורות הנדסיות, דפי A4 ריקים בצבע לבן ודבק סטיק. תכולת כל המעטפות הייתה זהה.

לילדים בקבוצה החופשית הגישה הסטודנטית את החומרים והזמינה את הילדים להתחיל לעבוד כרצונם, ואילו בקבוצת היצירה המכוונת נתנה הסטודנטית לילדים הוראה ברורה לפני תחילת העבודה בחומרים: "אתם מוזמנים ליצור בתיים". מכיון שיש לעבודה נושא מוכתב, העבודה נחשבת, כאמור, יצירה מכוונת.² שיקולים אתיים הובאו בחשבון: את המחקר אישרה ועדת האתיקה של המכללה, והוא נמצא תואם לדרישות האתיות של מחקר על ילדים.

ממצאי המחקר

השאלות שהופנו לילדים היו קשורות לתהליך העבודה שלהם בעת ההתעסקות בחומרים וביצירה עצמה, ותשובותיהם הסבירו את התהליך שעברו בזמן שהיו עסוקים בחומרי היצירה ועל המניעים שלהם בעיסוק ביצירה עצמה. כך הוסיף הריאיון על הבנת עמדות הילדים בקשר לפעילות יצירה בתנאים שונים שבהם הוגשו להם חומרים.

2. אומנם על רצף העבודות המכוונות היא עבודה מכוונת מאפשרת למדי, כי יש לילדים אפשרות לבחור איזה בית ליצור וכיצד להשתמש בחומרים.

בראיונות זהו שבעה משתנים עיקריים, ואלה הם:

1. **פריטים שהילדים מזהים ומשייכים בהתייחסם למשתנים של צבע, גודל וצורה** – בסיום עבודת היצירה הצביעו הילדים, בהתאם לשאלות הסטודנטית, על הפריטים שהדביקו בהתייחסם רק לצורה החזותית-איורית של התמונה. לדוגמה: "יש פה הרבה משולשים אדומים".
2. **פריטים ודימויים שהילדים מזהים ביצירתם** – משתנה זה מדווח על מספר הפריטים שהילדים זיהו בתמונה שלהם בסיום העבודה. פריטים אלו הם דימויים עם משמעות קונקרטית על צירופי צורות שהדביקו. לדוגמה: "יש פה מעלית", "ציירתי שמיים".
3. **הסיפור שהילדים מספרים על היצירה שלהם** – בתשובות על שאלות הראיונות התקבל ברוב המקרים סיפור שיכול להיות נרטיב של תיאור או השתלשלות כמה אירועים או סיפור עם עלילה הכוללת התחלה, אמצע וסוף. דוגמה לסיפור קצר: "הצפרדעים אכלו את הבננות ואז כאבה להן הבטן, בגלל שאכלו הרבה בננות".
4. **עמדות וכוונות בתהליך העבודה שהילדים מדווחים עליהן** – משתנה זה קשור להבעת כוונות ועמדות שהילדים מבטאים בסיום העבודה כאשר הם מספרים על חוויית היצירה. הבעת עמדות וכוונות מתארת באופן מילולי את תהליך העבודה שהילדים תכננו לעצמם בזמן היצירה. משתנה זה קשור לחשיבה מטה-קוגניטיבית של הילדים. לדוגמה: "חשבתי לעשות את מרדכי היהודי בלי סוס כי זה קשה", או "חשבתי מה יש בתוך הדרקון שלא ינשך אחרים, עשיתי גם חומה גדולה שלא יצא ממנו ולא יטרוף".
5. **אסוציאציה** – מצב שבו הילדים נזכרים דרך היצירה שלהם בחוויה אישית, בחפץ או במקום ויוצרים אסוציאציות עם תכנים מעולמם האישי. משתנה זה משקף את הנושאים החשובים בעיני הילדים (נושאים כמו משפחה, חוויות אישיות). דוגמה: "למדתי לעשות (בית) בגן שרה כשהייתי בת שנה וחצי", או "יש לי מפה אצל אימא, שושנה אוהבת לטייל בארץ ישראל".
6. **הבעת רגשות** – משתנה זה מציין מצב שבו הילדים מביעים בחופשיות את רגשותיהם באשר ליצירה שעשו. רגשות אלו נוגעים הן לתהליך היצירה (ההדבקה), הן לבחירותיהם של הילדים ("אני אוהב להדביק לבבות"), הן לתוצר הסופי של היצירה ("אני אוהב את שני הצבעים האלה").
7. **נושא היצירה** – נושא היצירה הוסק על בסיס הנרטיב של הילדים בריאיון, וכאן תואר הנושא המרכזי של היצירה שהילדים בחרו לשקף בפעילות היצירה. משתנה זה היה רלוונטי גם בקרב קבוצת הילדים שהשתתפו בעבודה ביצירה מכוונת ולמרות ההכונה בחרו שלא לעשות תמונה של בית.

ההבדלים בין שתי הקבוצות

השוואה כמותית נערכה בין שתי הקבוצות על בסיס המשתנים שצוינו לעיל. הממצאים מצביעים בחלקם על הבדלים מובהקים בין שתי קבוצות המחקר.

המשתנה הראשון שנמצא מובהק הוא 'עמדות וכוונות'. בקבוצה החופשית הביעו 72.7% מהילדים הביעו עמדות ותיאור כוונות, לעומת ילדי הקבוצה המכוונת, שהביעו הרבה פחות עמדות וכוונות - 27.3% ($p < 0.5$).

המשתנה השני שנמצא בו הבדל מובהק הוא 'נושא היצירה', המשקף את נושא הסיפור של הילדים על היצירה. משתנה זה נבחן גם בקרב הילדים שקיבלו הוראה ברורה ליצור בית. הציפייה הייתה שרוב מוחלט של ילדים מהקבוצה של היצירה המכוונת ייצרו בית, שאותו התבקשו לעשות. 80% מכלל ילדי הקבוצה המכוונת יצרו בית, ואילו בקרב ילדי הקבוצה של היצירה החופשית 18% בחרו מעצמם ליצור בית. הילדים ישבו בקבוצה קטנה ולא היו ערים להוראה שקיבלו חבריהם בקבוצת היצירה המכוונת. ממצא זה מצביע על הרלוונטיות של נושא הבית לעולם הילד לצד מגוון רחב ביותר של נושאים ותחומי עניין כגון טבע (דשא ושמיים), מסורת (מרדכי היהודי), דמיון (דרקון, מכונת מעופפת), ספרות ילדים, בעלי חיים (צפרדעים), משפחה (אימא וילדה). רמת המובהקות של הבדל זה היא $p < 0.5$. כאמור, נמצאו עוד שני הבדלים ניכרים, אף על פי שלא נמצאה בהם מובהקות סטטיסטית: במשתנה של 'הבעת אסוציאציה' מצד ילדי הקבוצה החופשית היו ההבעות רבות יותר (61.9%) ממספר הבעותיהם של הילדים מהקבוצה של היצירה המכוונת (38.1%). גם במשתנה של 'הבעת רגשות' בקרב קבוצת ילדי היצירה החופשית היו ההבעות רבות יותר (56.3%) ממספר הבעותיהם של הילדים מהקבוצה של היצירה המכוונת (43.8%).

דין

מהתבוננות בתוצאות המחקר אפשר ללמוד כי ילדים העוסקים בחומרי היצירה בחופשיות, ללא הוראה ברורה, מביעים עמדות וכוונות יותר מהילדים היוצרים יצירה מכוונת. הכוונות והעמדות שהביעו הילדים בסיום העבודה הן עדות לחשיבה שהשקיעו במהלכה. לדוגמה, בעת התבוננות בחומרים אמרה אחת הילדות: "חשבתי לעצמי מה זה הדפים האלה, בצד אחד צבעוני ובצד אחד לבן".

כאשר הילדים צריכים להתמודד עם משימה פתוחה (ללא הוראה) הם מתבקשים להשקיע זמן וחשיבה גם בשלב התכנון וגם בשלב ביצוע המשימה כדי להגיע לתוצר המביע את עולמם הפנימי. הגשה חופשית של חומרי יצירה גורמת להם לפתוח בשיח פנימי לקראת התארגנותם לעסוק ביצירה בפועל, ושיח זה בא לידי ביטוי בראיונות במשתנה

'הבעת כוונות ועמדות של הילדים'. ייתכן שמתן ההוראה מגביל את הילדים בעבודתם ולכן גורם מעין קצר בתהליך החשיבה הטבעי שילדים עוברים כאשר הם מתעסקים בחומרי יצירה. לפיכך שיעור ביטוי עמדות וכוונות נמוך יותר בקרב הילדים שיצרו יצירה מכוונת בהשוואה לילדים שיצרו בקבוצת היצירה החופשית.

אפשר להסיק שמתן הזדמנות לגילוי ולהתנסות חופשית בין הילדים לסביבתם מפתח אצל הילדים את החשיבה ופותח לפנייהם הזדמנויות לביטוי עצמי בעקבות חשיבה. לצד זה נבקש להדגיש כי יש גננות שמדווחות על ילדים שהיצירה המכוונת מסייעת להם לבטא את עצמם. לטענתן, יש ילדים הזקוקים למיקוד ולהכוונה.

נושא היצירה נגזר מהסיפורים שהילדים סיפרו על היצירות שלהם. כאמור, שיעור הילדים שעבדו בהגשה מכוונת והציגו בית היה גבוה משיעור הילדים מציגי הבית שעבדו בהגשה חופשית והביעו עושר רב ומגוון של נושאים ביצירות. נתונים אלה מראים כי ההתעסקות החופשית בחומרי יצירה מעודדת את הילדים להביע את עולמם הפנימי. ממצא זה מחזק את מודעות אנשי החינוך לעובדה שכל ילד יחיד ומיוחד ויש לו נטיות אחרות מחברו בכל הקשור לתחומי עניין ולדרכים שבהן הוא בוחר לעסוק בחומרי היצירה שמגישים לו. האחריות שלנו, מחנכי הגיל הרך, היא לספק לילדים הזדמנויות להביע את עולמם הפנימי העשיר.

נראה שלעבודה בחומרי יצירה יש מרכיב קוגניטיבי ברור לעוסקים בו. הילדים העוסקים בחומרי יצירה בחופשיות, ללא מתן הוראות, פנויים לחקור את החומרים המוגשים להם. הם יכולים לעמוד על מאפייני החומר, על תכונותיו, על מגוון צורות של שימוש בו; הם פותרים בעיות הנובעות מהפער בין רצונם להשתמש בחומר לבין אפשרויות השימוש בו. בעצם העיסוק החופשי בחומרי אומנות הילדים יכולים להגיע למה שכינה גדעון לזין "תגלית חדשנית" לילדים עצמם.³ הילדים בגיל הרך 'מגלים' צירופי פריטים מדי יום ביומו בכל תחומי הסביבה, גם בתחום העבודה בחומרי אומנות. התוצר שנוצר בעקבות עבודה חופשית בחומרי אומנות היא מעשה יצירה שיוצר יחסים חדשים בדרך שבה הילדים מתבוננים בתופעות.

הגננות כיום רוצות להכין יצירה שתסכם חומר שנלמד בגן או תדגים אותו, והכנת יצירות מסוג זה אינה יכולה לבוא במקום עיסוק חופשי בחומרי אומנות, אולם גם בהכנת יצירות אלה אפשר להקטין את הממדים המובנים בעבודה ולאפשר לילדים מרחב בחירה. לדוגמה, בחירה גדולה יותר בין חומרים לאותה יצירה, מתן כמה אפשרויות, פתיחות לרעיונות שהילדים מעלים בזמן העבודה ועוד.

חיזוק לנאמר לעיל עולה מממצאי מחקר זה, שלפיו ילדים הרשאים לעסוק בחומרי יצירה בחופשיות, כרצונם, גם מביעים יותר אסוציאציות ומשתפים את הסביבה בתכנים

מעולמם הפנימי. ילד מהקבוצה החופשית אמר: "חשבתי לעצמי מה זה הדפים האלה, בצד אחד צבעוני ובצד אחד לבן", וזו הדגמה מעולה כיצד קבלת חומרי יצירה ללא הנחיה מתחילה קודם כול בהתבוננות בחומר כחלק משלב השיח הפנימי שצוין בהצגת תוצאות המחקר ובניתוחן.

פרשנות התוצאות וההשלכות הפדגוגיות

כאשר ילדים עוסקים בחומרי יצירה בחופשיות הם פותחים בטבעיות בשיח פנימי או מדברים בקול על תהליך היצירה שהם עוסקים בו. הם מתכננים את שלבי עבודתם, מקבלים החלטות ועורכים בקרה על פעילותם.

גילויים אלה עולים בקנה אחד עם המידע שפרסמה החוקרת סוזן גריבלינג⁴ בעקבות מחקר איכותני שנערך בקרב ילדים העוסקים בחומרי יצירה. באמצעות תמונות, סרטונים, תצפיות ושיחות נמצאו במחקר ההשלכות של הגשת חומרי היצירה לילדים בגיל הרך על התפתחות הילדים. גריבלינג קבעה שכאשר ילדים משתמשים בחומרי יצירה ועובדים בהם, הם מפתחים ארבעה תחומים החשובים להתפתחותם, שהיא מגדירה כך: ידיעות (mastery), שייכות (belonging), נדיבות (generosity), עצמאות (independence). כך היא מסכמת במחקרה:

The visual arts allowed the children to use the arts as a language for learning and expression. Open access to materials provided independence in using this language and open-ended materials provided a means for children to be problem solvers. The need for independence was satisfied throughout the visual arts.

בעקבות ממצאי מחקר זה נשאלת השאלה כיצד להגיש את חומרי היצירה לילד ולהפוך את המפגש סביבם לתורם ומאפשר התפתחות. אלדרוקי טוען: "ילדים לומדים כשהם יוזמים ופעילים וכשיש להם חופש לבחור"⁵. לפיכך, על המבוגרים המארגנים את הסביבה להציע מגוון רחב של חומרי יצירה לילדים ולאפשר להם להתנסות בהם כרצונם ללא הוראות עבודה ברורות. כך יבחרו הילדים את הדרך להתנסות בחומר, וצוות הגן יעודד אותם ליצור בהתאם למטרות שהציבו לעצמם בתחילת הפעילות.

4. גריבלינג, 2011.

5. אלדרוקי פיננס, 2013.

הדבר בא לידי ביטוי במובהק במשתנה של עמדות וכוונות בקבוצת הילדים שעסקו בחומרי היצירה ללא הוראה ברורה. התנסות מסוג זה משפיעה על יכולת הוויסות של הילדים ומגבירה את תחושת המסוגלות שלהם, ועדות לכך עולה מדיווח עשיר על עמדות וכוונות של הילדים שהתנסו ביצירה חופשית, כפי שעולה גם ממחקר זה. העמדות והכוונות שביטאו הילדים מעידות על חשיבה מתוכננת אגב הפעלת תהליכי בקרה, והתנסות מסוג זה מגבירה אצל הילדים תחושת מסוגלות.

סיכום

מהמחקר אנו למדים על ההשלכות של הגשה מכוונת והגשה חופשית של חומרים על ילדים צעירים. הגשת חומרי יצירה בחופשיות מיטיבה עם הילדים בגיל הרך ותורמת להתפתחותם בתחומים כגון חשיבה מטה-קוגניטיבית, עצמאות, שפה ועוד ומאפשרת להם להביע את עצמם ולחשוף את עולמם הפנימי.

כאשר ילדה שאלה את הסטודנטית "מה עושים?" היא הביעה קושי לקבל החלטה עצמאית. הסטודנטית ענתה לה: "תעשי איך שאת חושבת". הילדה סיפרה בריאיון: "עשיתי דברים צבעוניים ואדומים". ציטוט זה משקף את האיזון בין עבודת יצירה של ילדים ובין הכוונה ליצירה חופשית הדרושה לילדים. מניתוח נתוני מחקר זה אפשר ללמוד שתחום היצירה והתעסקות בחומרי יצירה הוא התחום שבו על המבוגרים לתת לילדים מרחב חופשי ככל האפשר.

שלא כהבעות הילדים ביצירה החופשית, ילד שהשתתף ביצירה המכוונת ונשאל "מה הסיפור של היצירה שלך?" ענה: "בגלל שביקשת ממני לעשות בית אז עשיתי". הילד משקף שלמעשה לא הייתה לו הזדמנות להביע משהו אחר ממה שהתבקש לעשות. המחקר לימד לא רק על הפרספקטיבה של הילדים בקשר להגשת חומרי היצירה אלא גם על הפרספקטיבה של פרחי ההוראה בקשר להגשת חומרי היצירה. הגישה החופשית משמשת ערוץ טוב יותר בגישה של הסטודנטית אל הילדים נוסף על הראייה שלהם את היצירה, כפי שאמרה אחת הסטודנטיות:

אחד הדברים העיקריים שהסקתי מן התרגיל הזה שלכל ילד יש עולם ענקי משל עצמו, וברגע שניתן לו אפשרות להביע את העולם הזה יכולים לצאת דברים מופלאים. ההזדמנות הזו ניתנת להם כאשר הם לא מקבלים הוראות. ראיתי את זה בתרגיל, שאף יצירה לא הייתה דומה לחברתה. לא בתוצר הסופי, ולא בדרך היצירה ובטכניקה. וכל זאת למרות שלכל הילדים נתנו אותם חומרים.

דבריה של הסטודנטית מגובים בממצאי המחקר ומשקפים את נכונות השערת המחקר בדבר הגשת חומרים שמטרתה לתרום להתפתחות מיטבית של הילדים בגני הילדים. בהתאם לממצאים שעלו מהמחקר אולי כדאי לשנות את שם הפעילות שבה הילדים עובדים בחומרים אומנותיים ולהתנתק מהמושג 'שעת יצירה'. כפי שציינה מלכה האס, "נראה שבמילה זו (יצירה) נעשה שימוש יתר תוך טשטוש ההבחנה בין פעילות הילד לבין עבודת היצירה של האמן המבוגר".⁶

רשימת קיצורים ומקורות

- אלדרוקי פיננס, 2013 ד' אלדרוקי פיננס, "סביבות חקר וגילוי בגן היבטים בארגון סביבה התומכת בפעילות עצמאית של ילדים", **דעין** 6 (2013), עמ' 34-39.
- אקהוף, 2013 A. Eckhoff, "Conversational Pedagogy: Exploring Interactions Between a Teaching Artist and Young Learners During Visual Arts Experiences", *Early Childhood Education Journal* 41 [5] (2013), pp. 365-372.
- גריבלנג, 2011 S. Griebling, "Discoveries from Reggio-Inspired Classroom: Meeting Developmental needs through the Visual Arts", *Art Education* 64 [2] (2011), pp. 6-11.
- האס, 1998 מ' האס, **ילדי הגן מתנסים ומתבטאים בחומרי אומנות**, קריית ביאליק 1998.
- ליון, 2011 ג' ליון, "לא כל דבר שילד עושה הוא בבחינת יצירה – הרהורים על יצירתיות – גלגולו של מושג", **הד הגן** סה [ג] (תשס"א), עמ' 38.